

La papallona de la reina vermella

Ideologia, nova economia i caos a la societat de la informació

Jaume Ferrer i Rosera
gener 2004

Copyright/Copyleft © 2004 Jaume Ferrer i Rosera
S'atorga permís per a copiar, distribuir i/o modificar aquest document sota els termes de la Llicència de Documentació Lliure GNU, versió 1.1 o qualsevol versió posterior publicada per la Free Software Foundation. Es considerarà com a Seccions Invariants tot el document, no existint Textos de Portada ni Textos de Contraportada. Podeu consultar una còpia de la llicència a <http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html>

Resum

La societat de la informació es pot entendre com el producte de tendències ideològiques i d'agents econòmics que prenen rellevància a ran de la crisi dels anys 70s i que situen els seus grups de pressió en els centres de decisió adequats per ajustar les regles del joc segons les seves necessitats.

El sistema experimenta un augment vertiginós de la connectivitat i de la complexitat que beneficia a curt termini als actors que han promogut el canvi però que a la llarga qüestiona el seu paper estratègic, atès que el sistema es va tornant cada cop més sensible a les petites pertorbacions.

Sense objectiu ni finalitat general, entrem en una dinàmica que no pot obeir a estratègies a llarg termini ni al bé comú sinó a la lògica que imposen les seves propietats emergents, fenòmens d'autoorganització en el límit del caos que fan aparèixer nous actors i nous processos d'abast i de naturalesa imprevisibles.

Ideologia

"In this place it takes all the running you can do, to keep in the same place."
Through the Looking Glass. Lewis Carroll

Al 1999, les papallones Monarca morien massivament durant les seves migracions anuals mentre travessaven els grans camps de cereals dels Estats Units. Investigadors de la Universitat de Cornell que havien investigat el cas van afirmar que la causa de la mort era el pol·len dels cereals transgènics dels camps nord-americans.

El debat obert sobre la manipulació genètica és en realitat un debat sobre la llibertat i la possible reglamentació de l'ús de la informació. La nostra relació amb la informació ha canviat al llarg de la història. Sempre havia estat important però en la mesura que hem assolit un estat d'interacció i organització social purament cultural, la informació ha esdevingut el factor clau (Castells, 2002).

Segons Armand Mattelart la societat de la informació es fonamenta sobre la mística del número, principi que neix entre els segles XVII i XVIII, i que per tant és molt anterior a la noció d'informació introduïda per la cultura de la modernitat.

"El pensamiento de todo lo cifrable y de lo mensurable se convierte en el prototipo de todo discurso verdadero al mismo tiempo que instaura el horizonte de la búsqueda de la perfectibilidad de las sociedades humanas." (Mattelart, 2001)

Les obres de Leibniz, Bacon o Boole, entre d'altres, proporcionaren una base intel·lectual a partir de la qual durant la Il·lustració es consolidà una concepció de la societat de caire normatiu, mesurable i estadístic que arriba fins als nostres dies. Es desenvolupà una visió de la història basada en etapes al servei de la idea de progrés, d'evolució de la societat en una direcció determinada.

Amb la primera revolució industrial, la noció de progrés es va il·lustrant amb nous discursos ¹, vet aquí uns quants:

Alexandre Vandermonde, al 1795 opina referint-se al telègraf que "aquest invent pot ser suficient per a l'establiment de la democràcia en un gran poble" posant de manifest una convicció en l'efecte beneficiós de les telecomunicacions per a la societat que podem veure ressorgir un i altre cop fins als nostres dies.

Saint-Simon, al 1821, emfatitza la visió de la gestió de les nacions com a administració d'una élite tecnoindustrial més que no pas com a govern del poble quan afirma que "la veritable força temporal rau avui en els industrials i la força espiritual en els savis. Ambdues forces són, a més, les úniques que exerceixen una influència real i permanent sobre l'opinió i la conducta del poble".

Charles Babbage, pare del primer projecte teòric de màquina de càlcul, la Màquina Analítica, ja manifesta al 1851 la seva convicció de que "l'intercanvi lliure i sense límits entre les nacions", tant d'informació com de coneixements, només podrà "contribuir al profit i la prosperitat de tots".

Paral·lelament també s'establirà una tradició de discurs crític amb el procés industrial que comença al segle XVIII i XIX amb Fourier ("La indústria s'ha convertit en el suplici dels pobles") i s'allargarà ja entrat el segle XX.

Durant el segle XIX i les primeries del segle XX es consolidaren tres escoles de pensament econòmic que tindran un pes decisiu en la construcció del món tal i com el coneixem:

El corrent liberal, inspirat per les idees d'Adam Smith, considerat el fundador de l'economia clàssica. Smith es coneix popularment per la famosa formulació de la mà invisible, segons la qual els mercats sense restriccions condueixen, com si els guiés una mà invisible, a resultats eficients; i que cada individu, tot cercant el seu propi benefici individual, fa avançar els interessos generals.

Un segon corrent directament oposat al liberal i que tindrà una influència decisiva durant la convulsa primera meitat del segle XX serà el marxisme.

"Si Adam Smith fue el profeta de la Revolución Industrial, Marx fue su crítico más profundo. Smith explicó por qué funciona el capitalismo; Marx, por qué no ha funcionado" (Estefanía, 2003)

Finalment, la tercera escola serà la keynesiana, que intenta corregir els excessos del liberalisme atorgant a l'estat un paper important com agent econòmic que ha d'intervenir com a regulador del mercat per assegurar-ne el bon funcionament.

La fase d'inspiració keynesiana

Per bé que d'abast global, la societat de la informació està íntimament lligada a l'evolució de les societats occidentals. Si fem un cop d'ull al passat per intentar entendre com hem arribat fins aquí podem observar com durant el període comprès entre 1850 i 1945, l'abast de les xarxes i fluxos s'accelerà en paral·lel al desenvolupament d'economies capitalistes de caire industrial, a l'augment de poder de les institucions i a la innovació en armes i tecnologia naval. (Held et al, 1999)

El capitalisme sempre ha viscut l'alternança de períodes de prosperitat amb períodes de crisi. Paga la pena recordar dos moments importants: la Gran Depressió i la crisi del petroli dels anys 70. La forma que tingué els sistema de reaccionar en els dos casos fou significativament diferent.

La Gran Depressió fou precedida pel boom econòmic dels anys 20, període caracteritzat per la consolidació de la societat de consum, la internacionalització de les economies i per un "laissez faire" basat en la creença en la capacitat autoreguladora dels mercats, és a dir, en les idees liberals d'Adam Smith.

Al 1933 l'atur afectava a 15 milions de nordamericans (un 24,9%) i Europa s'anava acostant a la conflagració que li faria perdre definitivament el lideratge del món. Per sortir del pou, l'administració Rossevelt llençà un paquet de mesures de política econòmica anomenat New Deal, de caire keynesià, que bàsicament consistien en la intervenció directa de l'Estat oferint llocs de treball públics extensius en mà d'obra i prestacions socials amb l'objectiu d'augmentar la capacitat de consum de la població per estimular el sector del comerç detallista i reactivar l'economia.

La segona guerra mundial provocà un replegament nacional. Els fluxos internacionals es restringiren i els diferents països es tancaren intentant protegir les seves pròpies economies. Als Estats Units s'establí una complexa xarxa de proveïdors de l'exèrcit que es constituí en un complex industrial i militar que seguiria resultant decisiu per a l'economia nacional durant molts anys (Rifkin, 1994).

La crisi del petroli va tenir un caire completament diferent. Als anys 70 els Estats Units eren un país àmpliament internacionalitzat, atès que com a superpotència, la seva xarxa d'interessos econòmics, polítics i militars s'estenia arreu fins a topar amb els límits de les àrees d'influència de la URSS i de la Xina.

En el context de la guerra freda i a les darreries de la guerra del Vietnam, el complex industrial i militar nordamericà encara seguia plenament operatiu i concentrava la seva atenció en camps com els de l'armament, la carrera espacial i les telecomunicacions. Arpanet estava prenent forma com a embrió de la futura internet però de moment només era un de tants projectes pagats pel Pentàgon.

A l'ombra dels gegants de l'est i de l'oest, Europa havia optat per una via clarament keynesiana i per un pacte social que, amb major o menor grau, s'havia traduït en un 'capitalisme de rostres humans', l'anomenat estat del benestar.

Pel que fa a les finances, el patró or i els acords de Bretton Woods signats als anys 40s arribaven a la seva fi. El sistema experimentava la pressió de grans fluxos financers procedents dels països de l'est que dipositaven els seus fons als bancs europeus, la qual cosa introduïa gran liquiditat (els eurodòlars) que frisaven per circular i generar més diners.

El retorn de la ma invisible

La pujada sobtada dels preus del petroli per part dels països de l'OPEP actuà com a detonant d'una crisi que en realitat ja s'estava preparant des de feia temps. Les grans empreses i grups financers operaven de forma internacional i començaven a trobar les regles del joc massa restrictives. Com dinosaures atrapats als pantans dessecats per la crisi, pressionaven els governs occidentals per aconseguir unes regles de joc que els fossin més favorables.

Els mecanismes de pressió eren diversos, i s'han anat refinant fins als nostres dies. Als Estats Units ja hem comentat el paper crucial de la indústria militar. Existeixen a més els clàssics lobbies o grups de pressió, i també els think tanks, encarregats de generar opinió i propostes, i des dels anys 70s operen les empreses de relacions públiques que ofereixen serveis de lobby, campanyes d'imatge per vendre una idea a l'opinió pública o directament de desinformació per a contrarrestar atacs mediàtics (Balanyà et al, 2002).

Els polítics tenien bones raons per escoltar aquests agents econòmics que prometien feina i prosperitat a canvi d'augmentar la seva llibertat d'acció. Alguna cosa estava canviant quan per primer cop la inflació ja no estava lligada a l'augment de la demanda sinó a l'augment dels costos. En comptes d'implicar major activitat econòmica i descens de l'atur, la inflació i l'atur augmentaven simultàniament, el consum s'estancava i l'economia entrava en recessió.

Calia introduir mesures correctores i el corrent de pensament econòmic que s'acabà imposant era un vell ideari que encaixava d'allò més amb els afanys expansionistes de les grans empreses i dels grups financers. Keynes era un record del passat i la ma invisible de Smith tornava a saludar. Havia arribat l'hora del pensament neoliberal.

Els fluxos de capitals anaven augmentant, atès que els diners procedents de la venda del petroli (petrodòlars) no paraven d'injectar nova liquiditat al sistema. Molts van anar a parar als països perifèrics en concepte de crèdits al desenvolupament, aquesta obra d'enginyeria financera seria l'origen del famós problema del deute extern. La xarxa de dependències econòmiques aniria creixent a tots aquests països, els quals sota la pressió del deute es veurien obligats a seguir les indicacions d'organitzacions internacionals centinelles, com el Fons Monetari Internacional o el Banc Mundial, encarregades d'extendre les noves regles del joc arreu del món.

Progressivament, les polítiques econòmiques als països centrals inicien un canvi de tendència que es consolidaria anys després durant l'era Reagan-Thatcher i duraria fins als nostres dies, i que es caracteritza per posar l'èmfasi en el control de la inflació i del dèficit públic², i per afavorir la circulació de capitals i de mercaderies. Aquesta maniobra de 'sanejament' de les economies es tradueix en fortes retallades de la despesa social i en privatitzacions, atès que es considera que ja no cal una gran maquinària estatal perquè serà el propi mercat el que s'ocuparà més eficaçment del benestar dels ciutadans.

La llibertat de fluxos s'afavoreix però no per la via de la desregularització, en realitat la legislació internacional creix més que mai, sinó reglamentant de tal manera que s'afavoreixin els interessos d'aquells agents econòmics que en teoria han d'aportar prosperitat a les economies nacionals (Palazuelos, 1998).

Globalització i societat de la informació

A les darreries del segle XX, la desintegració del bloc de l'est i el gir neoliberal dels països occidentals dispara el tret de sortida. Els agents econòmics que han estat pressionant per aconseguir condicions més favorables tenen via lliure per actuar en la major part del món i els avenços tecnològics possibiliten la màxima mobilitat amb el mínim cost.

Als Estats Units, sovint són els propis membres dels successius equips de govern els que estan directament vinculats a empreses que així pressionen des de dins per aconseguir reglamentacions favorables. Pensem per exemple en l'administració de Bush Jr i amb la seva connexió amb la indústria dels hidrocarburs, militar i de serveis.

Al si de la Unió Europea assistim a un progressiu desplaçament del poder real. Les decisions estratègiques importants escapen definitivament de l'esfera pública i els representants legítims triats per la ciutadania perden el poc control de la situació que alguna vegada havien tingut. Són el grup Bildeberg, la Taula Rodona Europea dels Industrials (ERT) o la Comissió Trilateral³, entre molts d'altres, organismes tots ells exclusius i tancats, els que redacten les propostes que després, de manera informal, arriben als polítics de la Comissió i del Parlament i serveixen de referència per als documents que finalment són debatuts i aprovats (Balanyà et al, 2003).

La liberalització de les telecomunicacions es converteix en un factor clau. Al 1978, el president francès Giscard d'Estaing encarrega un informe sobre la informatització de la societat. L'informe, anomenat Nora-Minc, ens retorna al vell discurs del segle XVIII sobre el telègraf: les telecomunicacions ens permetran assolir un espai global de diàleg. Però també alerta sobre el conflicte d'interessos que es pot produir entre un estat poderós que intenta imposar les seves prerrogatives i els múltiples centres de poder que emanaran de la societat civil en tenir-ne oportunitat. Aquest document serà utilitzat posteriorment pels experts norteamericans per formular la seva proposta d'autopistes de la informació (Mattelart, 2001).

Entre els anys 80s i 90s tant a la Unió Europea com als Estats Units es succeeixen informes, propostes i iniciatives encaminades a liberalitzar les telecomunicacions, a estimular el creixement de xarxes i a fer present als mitjans de comunicació el missatge de que som a les portes d'una nova era basada en la informació.

Mentrestant una part de les previsions de l'informe Nora-Minc ja s'ha fet realitat, de moment internet està escapant al control governamental i passant a ser sostinguda, utilitzada i emplenada de continguts per la societat civil (Abbate, 1999). La xarxa es converteix en una nova terra d'oportunitats per fer negoci i les accions de les empreses que hi estan relacionades pugen com l'escuma. Els emprenedors prenen el relleu als hackers. (Castells, 2002).

Sota les noves regles de joc, els poderosos agents econòmics que han propiciat els primers canvis (una mena de Perestroika informacional) esdevenen esperits lliures, la supervivència des quals depèn cada vegada més de la seva capacitat d'adaptació al submon de les transaccions internacionals, per la qual cosa van perdent la seva identificació i fidelitat a una nacionalitat concreta. La mística del número assoleix la seva màxima expressió, perquè la informació es converteix en el factor clau.

"Surge una nueva economía interconectada y profundamente interdependiente que cada vez es más capaz de aplicar su progreso en tecnología, conocimientos y gestión a la tecnología, el conocimiento y la gestión mismos. " (Castells, 2002)

A la segona meitat dels anys 90s assistim a una fase explosiva durant la qual efectivament els nivells de creixement resulten espectaculars. Es parla d'una Nova Economia, d'un nou cicle econòmic de creixement continu. Aquest creixement, però, accentua encara més les desigualtats econòmiques que es venen agreujant com a conseqüència de la pròpia dinàmica del sistema.

La ideologia neoliberal sembla que ha triomfat i els conceptes dissenyats pels think tanks per al lluiment dels polítics i dels experts pregonen als quatre vents l'adveniment d'una era de prosperitat per a tothom derivada de la llibertat de mercat i de la circulació dels fluxos de tota mena (la ma invisible remena les velles idees del segle XVIII). Malgrat això, la precarietat laboral augmenta i per a molta gent resulta prou complicat adaptar-se i seguir el ritme dels canvis (Carnoy, 2000).

La reforma de les pensions als Estats Units i el fet que a Europa el desmantellament de l'Estat posi en perill el sistema de pensions públiques, a més de la privatització de la majoria de serveis, situen al ciutadà en una posició de feblesa i de dependència directa de les fluctuacions imprevisibles del sistema financer. No hauria d'estranyar a ningú que al mateix temps que uns cantaven les excel·lències del sistema uns altres recuperessin el llegat de Fourier, dels ludites, dels anarquistes, del marxisme o del moviment ecologista (per citar-ne només alguns) i es dediquessin a ocupar els carrers de Seattle, Praga, Barcelona o Gènova per protestar contra el caire que estaven prenent les coses (Stiglitz, 2003).

Emergències en el límit del caos

Atrapats en aquesta dinàmica de final de mileni, el sistema assoleix tanta connectivitat i els aconteixements es succeeixen tant depressa que cada vegada s'assembla més a allò que en biologia evolutiva es coneix com efecte de la reina vermella: cal córrer tan com es pugui si no es vol perdre posicions i cal córrer sempre perquè els demés no paren de córrer, però no hi ha una direcció concreta on anar. El sistema canvia, però no evoluciona en un sentit lineal, no hi ha finalitat ni utopia a assolir. Sense projecte ni voluntat que la sostingui, l'existència es redueix a supervivència. El mite del progrés que ens va llegar la Il·lustració s'ha acabat, una ma invisible l'ha esborrat de l'imaginari col·lectiu.

Galbraith ja ens advertia que era millor actuar amb cautela, perquè cada cop que hi havia hagut un període perllongat de prosperitat acompanyat de pujades de la borsa sostingudes s'havia anunciat com una nova era econòmica (Estefanía, 2003).

Finalment, els valors tecnològics pateixen un daltabaix a principis del segle XXI. Això no significa realment un final, només una fluctuació, però segons Stiglitz es podria interpretar com el senyal de que, en realitat, la Nova Economia segueix lligada als mateixos cicles del capitalisme de tota la vida.

"Durante los dos años siguientes [al 2000] las empresas perdieron 8,5 billones de dólares sólo en las bolsas estadounidenses, cifra que sobrepasaba la renta anual de cualquier país del mundo salvo Estados Unidos. Una sola empresa, AOL Time Warner, tuvo que aceptar depreciaciones de 100 millardos de dólares en sus activos. (...) Una vez pinchada la burbuja de los valores tecnológicos, no se demoraría mucho el declive de las fortunas de la economía real, siendo así que Estados Unidos padecería la primera recesión en un decenio" (Stiglitz, 2003)

Els científics que estudien la complexitat parlen del límit del caos, un estat que és assolit per un sistema quan el seu nivell de connectivitat és prou elevat, i que es caracteritza per l'aparició d'illes d'ordre espontani, per l'emergència de nous actors i tendències impossibles de preveure a partir de les regles que governaven el sistema fins aleshores. Aquests sistemes solen ser molt dinàmics perquè es tornen molt sensibles a les petites perturbacions. És el que es coneix com efecte papallona, petites causes poden provocar grans conseqüències. (Lewin, 1992).

La pròpia evolució d'internet ens proporciona un exemple de sistema que evoluciona d'una forma viva fora de les previsions inicials i al si del qual es generen espontàniament noves dinàmiques que acaben tenint un impacte global en el conjunt de la societat (Abbate, 1999).

Els moviments socials que sorgeixen arreu per denunciar o lluitar directament contra les diverses formes d'exclusió o de violència que planteja el sistema es poden entendre com fenòmens d'autoorganització, com vectors culturals que intenten estirar el sistema en una direcció determinada i proporcionar sentit a allò que no en té. Però el mateix es podria dir del crim organitzat a escala global, dels nous moviments terroristes o de les noves xarxes de treball en cooperació al marge del mercat com ara les comunitats de desenvolupament de software lliure.

Hem vist com el resorgiment del corrent liberal ha permès a certs agents econòmics modificar les regles del joc per afavorir-los i com els efectes d'aquests canvis han propiciat l'emergència d'un nou escenari amb noves regles i actors que tot just es comencen a intuir.

L'ésser humà no ha construït durant mil·lenis una cultura, un entorn a la seva mida, per acabar de nou en mans del caos i de la incertesa. Si el sistema no permet establir estratègies a llarg termini ni sembla que es pugui regir d'acord a alguna mena de bé comú, aleshores inevitablement sorgiran tendències encaminades a dotar-lo de sentit, noves Il·lustracions, noves Revolucions o noves involucions. I en virtut de l'efecte papallona podem esperar que cada vegada resulti més fàcil que els petits actors, a fi de bé o no, prenguin un paper destacat.

NOTES

[1] Tots els exemples s'han extret de Mattelart, 2001

[2] Tot i la recepta 'oficial' que preconitza la reducció del dèficit, en l'actualitat els Estats Units acumulen un dèficit que ha crescut fins a xifres astronòmiques convertint-se en l'antiexemple de la política econòmica que exporten arreu del món.

[3] Per a una llista i descripció força exhaustiva dels grups de pressió que actuen a la Unió Europea consulteu Balanyà, 2003.

BIBLIOGRAFIA

ABBATE, J. (1999). **Inventing the Internet.**

The MIT Press: Cambridge.

BALANYÀ, B.; DOHERTY, A.; HOEDEMAN, O.; MA'ANIT, A.; WESSELIUS, E. (2003). **Europa S.A.**
Icaria: Barcelona

CARNOY, M. (2002). **Sustaining the New Economy.**
Russell Sage Foundation: New York.

CASTELLS, M. (2002). **The Rise of the Network Society.**
(Second Edition). Backwell Publishers Ltd.: Malden.

ESTEFANIA, J. (2003). **La cara oculta de la prosperidad.**
Taurus: Madrid.

HELD, D.; Mc. GREW, A.; GOLDBLATT, D.; PERRATON, J.(2001).
Global Transformations. Polity Press: Cambridge.

LEWIN, R. (1992). **Complejidad.**
Tusquets Editores: Barcelona. (1995).

MATTELART, A.(2001). **Historia de la sociedad de la información.**
Paidós Comunicación: Barcelona. (2002).

PALAZUELOS, E. (1998). **La globalización financiera.**
Síntesis: Madrid.

RIFKIN, J. (1994). **El fin del trabajo.**
Paidós: Barcelona. (1996).

STIGLITZ, J. E. (2003). **Los felices 90.**
Taurus: Madrid